

ՆԱՅԵՐԵՆ ԼԵԶՎՈՎ ՆԻԵՐՈԳԼԻՖԻԿ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Մեծ Հայքի Բարձր Հայք մահաճգի Եկեղյաց գավառում գտնվող Ոսկե-բլուրում կամ Ալթին-թեփեում կատարված հնագիտական պեղումների ընթացքում 1970-ական թթ. հայտնաբերվել են խեցանոթներ, բրոնզե անոթներ և բրոնզե երեսակներ, որոնց վրա կան շուրջ մեկ տասնյակի հասնող վանկագիր հիերոգլիֆիկ արձանագրություններ¹։ Արձանագրությունները հիմնականում վերաբերում են անոթների տարողության չափերին։ Այդ մատյանի համար արձանագրություններում օգտագործվել են ուրարտերենի տարողության չափերը ցույց տվող a-gar-qi «ա-կար-կի» և i-i-si «տի-րու-սի» տերմինները։ Բայց այդ տերմինները չեն գրվել այնպիսի ուղղագրությամբ, ինչպես դրանք գրվել են ուրարտական սեպագիր արձանագրություններում։ Այդ տերմիններից առաջինը գրվել է a-ha+r-ku «ա-խա+ր-քու», իսկ երկրորդը՝ tu-ru-za «թու-րու-զա» ձևով, որոնց ուղղագրությունը, ակներևաբար, տարբերվել է այդ տերմինների գրության ուրարտական ուղղագրությունից։ Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ ուրարտները երբեք մշված հիերոգլիֆիկ գրերով արձանագրություններ չեն գրել։

Ուրարտերենին անսովոր ուղղագրությունը և ուրարտերին անսովոր գրությունը թույլ են տալիս մտածելու, որ եթե այդ արձանագրությունների գրողները լինեին ուրարտները, ապա նրանք հիշյալ տերմինները կգրեին այնպիսի ուղղագրությամբ, ինչպես դրանք գրվել են ուրարտերեն սեպագրերով։ Ինչպես ուրարտերենին անսովոր այդ ուղղագրության, այնպես էլ ուրարտերին անսովոր այդ գրության փաստերը թույլ են տալիս մտածելու, որ այդ արձանագրությունների հեղինակները ոչ թե ուրարտներն են, այլ ուրիշ ցեղեր։ Եթե այդ արձանագրությունների հեղինակները խեթա-լուվիական ցեղեր լինեին, ապա հիշյալ ամանների տարողության չափերը կգրեին իրենց լեզվում եղած համապատասխան տերմիններով, որոնցով նրանք գրել են բազմաթիվ հիերոգլիֆիկ արձանագրություններ։ Բայց այդպես չէ։ Ամենայն հավանականությամբ այդ արձանագրությունները գրել են Եկեղյաց գավառի տեղաբնիկները։

Հույն աշխարհագիր Ստրաբոնի (մ.թ.ա. մոտ 63) «Աշխարհագրություն»² աշխատությունում պահպանվել է տեղեկություն, ըստ որի արգոնավորդների առասպելի ձևավորման ժամանակ, այն է՝ մ.թ.ա. XIII դարում, Էկիլիսենե (Ekilisene) և Սու(ս)պիրիտիս (Su(s)piritis) երկրների բնակիչները եղել են արմենները կամ հայերը։ Դրանք երկուսն էլ,

¹ J. J. Klein, Urartian hieroglyphic inscriptions from Altintepe (Anatolian Studies, 24, London, 1974, ersch. 1975), p. 77: Джеффри Дж. Клейн, Урартские иероглифические надписи из Алтинтепе (Древний Восток, III, Ереван, 1976), стр.127-149.

² Strabonis, Geographica, X(4).

որոնք հիշատակվել են կողք-կողքի, իրենց գրաված տարածքով կապված են Ծուփքի հետ: Այդ տարածքում կողք-կողքի գտնվող Էկիլիսենե և Սու(ս)պիրիտիս երկրները տեղադրելիս իրենց վրա ուշադրություն են հրավիրում Ծուփքից ամփջապես դեպի հյուսիս-արևելք տարածված Բարձր Հայք մահաճգի կողք-կողքի գտնվող Եկեղյաց և Սպեր գավառները, որոնցից առաջինը համապատասխանում է Էկիլիսենեին, իսկ երկրորդը՝ Սու(ս)պիրիտիսին: Այս փաստը հաստատում է, որ Եկեղյաց գավառի բնակիչները եղել են արմենները կամ հայերը դեռևս մ.թ.ա. XIII դարից, այսինքն՝ ուրարտական դարաշրջանից շատ առաջ:

Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ Եկեղյաց գավառի Երիզա կամ Երզնկա ավանում է գտնվել հայոց հնագույն կրոնի աստվածներից Ամահիտի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը, իսկ նույն գավառի Թիլ ավանում՝ Նանեի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը³:

Չափազանց ուշագրավ են նաև հնագիտական պեղումների ընձեռած հետևյալ փաստերը: Այսպես՝ Երիզա կամ Երզնկա ավանի մոտ գտնվող Ոսկե-բլուրի կամ Ալթին-թեփեի պեղումների ընթացքում բացահայտված հանգուցյալների թաղման սովորություններն ու հավատալիքները⁴, որոնք թվագրվում են ուրարտական դարաշրջանով, ամբողջովին համընկնում են հայ ժողովրդի մասն սովորություններին ու հավատալիքներին: Այսպես, օրինակ՝ այնտեղ տարածված է եղել հանգուցյալներին թաղելու ոչ թե դիակիզման հավատալիքն ու դրանից բխող սովորությունը, որը յուրահատուկ է եղել բուն ուրարտացիներին, այլ դիաթաղման հավատալիքն ու դրանից բխող սովորությունը, որը յուրահատուկ է հայ ժողովրդին:

Այնտեղ տարածված է եղել նաև հանգուցյալներին թաղելու դուալ (գույզ) ձևը, այսինքն՝ տղամարդու և կնոջ թաղումը կողք-կողքի (տղամարդուն աջ կողմում, կնոջը՝ ձախ). հանգուցյալներին դազաղով, ինչպես նաև իրենց անձնական իրերով (տղամարդուն իր զենքերով, կնոջը իր զարդերով) թաղելու հավատալիքն ու սովորությունը: Հատկապես ուշագրավ է նրանց մոտ կնոջ՝ որպես ընտանիքի մոր, որպես պտղաբերության ակունքի, որպես ցեղի հավերժության մարմնացումի ակատմամբ ցուցաբերվող մեծարման սովորությունը: Այդ երևույթն իր դրսևորումն է գտել նույնիսկ թաղման ծեսերի մեջ (եթե տղամարդը կրել է միայն պղնձյա և երկաթյա զենքեր, ապա կինը կրել է ոսկյա կոճակներ ու այլ զարդեր): Հիշյալ ամբողջ հավատալիքներն ու սովորությունները (դիաթաղումը, դուալ (գույզ) թաղումը, դազաղով թաղումը, անձնական իրերով թաղումը, կնոջ մեծարումը) յուրահատուկ են հայ ժողովրդին: Բնականաբար պետք է ասել, որ այդ պեղումների ընթացքում հայտնաբերված մշակույթն էլ նույնպես պատկանում է հայերին կամ արմեններին: Սովորությունների, հավատալիքների, մշակույթի հետ կապված հնագիտական այս փաստերն իրենց հերթին հաստատում են, որ Էկիլիսենեի կամ Եկեղյաց գավառի բնակիչները ուրարտական դարաշրջանում եղել են հայերը կամ արմենները:

Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ Բարձր Հայքի մյուս գավառներում ևս գտնվել են հայոց հնագույն աստվածների պաշտամունքի գլխավոր մեհյանները կամ գլխավոր կենտրոնները: Օրինակ՝ այդ մահաճգի Դերջան գավառի Բազադիճ կամ Բազալադիճ ավանում է

³ Ագաթանգեղոս, Պատմություն հայոց, §§785, 786:

⁴ Özgüç, Urartu and Altintepe (Archaeology, 22, Cambridge, 1969), p. 256-263.

գտնվել Միհրի պաշտամունքի գլխավոր մեհյանը⁵, իսկ Դարանաղի գավառի Անի (այժմ՝ Քեմախ) ամրոցում՝ գերագույն աստված Արամազդի պաշտամունքի գլխավոր մեհյանը⁶: Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ Բարձր Հայքի Դարանաղի գավառի Անի (Քեմախ) ամրոցում են գտնվել հայոց հնագույն թագավորների դամբարանները⁷:

Մատնանշված փաստերը հաստատում են, որ ոչ միայն Բարձր Հայքի Եկեղյաց և Սպեր գավառների, այլև այդ նահանգի մեջ մտնող գրեթե բոլոր գավառների բնակիչները դեռ շատ վաղուց, առնվազն մ.թ.ա. XIII դարից, հիմնականում եղել են հայերը կամ արմենները:

Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է հիշատակել, որ, ըստ սեպագիր արձանագրությունների տվյալների, մ.թ.ա. XIII դարում հետագա Բարձր Հայքի տարածքում հանդես է եկել շումերա-աքքադական դարաշրջանում (մ.թ.ա. III հազարամյակ) սեպագիր արձանագրություններում հիշատակված խաթե կամ Հայ մայր ցեղի ժառանգորդը հանդիսացող Նաիրի ցեղամիությունը հայկական էթնիկական աշխարհին պատկանող իր բնակչությանը⁸, իսկ ուրարտական դարաշրջանում էլ այդ ցեղամիության էթնիկական ու տարածքային հիմքի վրա ձևավորվել է Դայանեհի-Դիաուխի պետությունը, որի բնակիչները, բնականաբար, շարունակել են մնալ արմենները կամ հայերը⁹, թեև այդ պետությունը նվաճվել է ուրարտական պետության կողմից: Սեպագիր արձանագրություններում վկայված այս փաստերը հաստատում են, որ իրոք մ.թ.ա. XIII դարում և նրան հաջորդող ժամանակաշրջանում, այդ թվում ուրարտական դարաշրջանում Բարձր Հայքի տարածքում, մասնավորապես Եկեղյաց գավառում ապրում էին խաթե կամ Հայ մայր ցեղի ժառանգորդները՝ հայերը կամ արմենները:

Հույն պատմիչ Քսենոփոնի (մ.թ.ա. 401) «Անաբասիս»¹⁰ աշխատությունում պահպանվել է տեղեկություն, որ Արծառնի (Արծանիա) կամ Տեղեքոաս գետից մինչև Ռիոն կամ Փասսիս գետը ձգվող տարածքը կոչվել է Արևմտյան Արմենիա: Հիշյալ տարածքին տրվող Արևմտյան Արմենիա անվանումը մատնանշում է, որ այնտեղի բնակիչները եղել են արմենները կամ հայերը նաև Քսենոփոնի ժամանակ:

Նշված փաստերը վկայում են, որ ինչպես նախաուրարտական, այնպես էլ ուրարտական դարաշրջանում Բարձր Հայք նահանգի Եկեղյաց գավառի բնակիչները եղել են հայալեզու ցեղերը, այն է՝ արմենները կամ հայերը: Անշուշտ բոլորից առաջ Եկեղյաց գավառի տեղաբնիկ բնակիչները, այն է՝ արմենները կամ հայերը, կարող էին Ոսկե-բլուրի կամ Ալթին-Թեպեի վերոհիշյալ հիերոգլիֆիկ արձանագրությունների հեղինակները լինել:

⁵ Ագաթանգեղոս, Պատմություն հայոց, § 790:

⁶ Նշվ. աշխ., § 785:

⁷ Նշվ. աշխ., § 785

⁸ Գ. Ն. Սարգսյան, Նոր փաստեր հայ ժողովրդի մասին՝ կապված խաթե ցեղամիության հետ, («Էջմիածին», 2003, N9), էջ 81-89, նրա՝ Դայանեհի-Դիաուխի պետության գրաված տարածքը և բնակչության հայկական ծագումը (ԼՀԳ, 2003, N2), էջ 168-183:

⁹ Գ. Ն. Սարգսյան, Դայանեհի-Դիաուխի պետության գրաված տարածքը և բնակչության հայկական ծագումը (ԼՀԳ, 2003, N 2), էջ 168-183:

¹⁰ Xenophontis, Expeditio Cyri, IV (III-VIII); Քսենոփոն, Անաբասիս, գիրք IV (III-VIII):

Նրանք էլ, փաստորեն, օգտագործել են ուրարտերեն լեզվով տերմինները, բայց հետագեղ են ուրարտերեն լեզվից՝ նրա ուղղագրությունից և այդ տերմինները գրել են այլ լեզվով: Հավանական է, որ այդ լեզուն եղել է էլիլիսենե կամ Եկեղյաց գավառի հայալեզու բնակիչների, այսինքն՝ արմենների կամ հայերի լեզուն: Սա թերևս Ուրարտուի կողմից Դայանե-Ահի-Դիաուխի կամ Արևմտյան Արմենիա պետությունը նվաճվելուց հետո ուրարտերենի և հայերենի առաջին մերձեցման փաստն է, որը բխում է ուրարտերենի և արմենների կամ հայերի մերձեցումից: Արմենները կամ հայերը մոտ ապրելով խեթա-լուվիական ցեղերին՝ նրանցից ընդօրինակել են հիերոգլիֆիկ գրությունը վերոհիշյալ արձանագրությունները գրելու համար:

Այս կապակցությամբ ուշագրավ է Ոսկե-բլուրից կամ Ալթին-թեփեից հայտնաբերված հիերոգլիֆիկ արձանագրություններից 9-րդը, որ գրիչը շեղվել է անոթների տարողությունը ցույց տվող գրության միօրինակությունից և նրանում *turusa* տերմինից բացի օգտագործել է *s(a)-a-wi* և *E.GAL* տվորական բառերը. «*s(a)-a-wi E.GAL 2 TU*»: Այս արձանագրության մեջ հիշատակված *TU* բառը *turusa* բառի կրճատ ձևն է, 2-ը ցույց է տալիս տարողության չափի աստիճանը, *E.GAL*-ը շումերական գաղափարագիր է, որը նշանակում է «ամրոց», իսկ «*s(a)-a-wi*» բառը հետազոտողներից Ջ. Քլեյնը¹¹ ստուգաբանում է ուրարտերենի լեզվահիմքով՝ որպես «կառավարիչ»՝ թեև ուրարտերենում մնան բառ ինչպես հատուկ անունների, այնպես էլ հասարակ անունների շարքում չի հիշատակվել: Սակայն հակառակ Ջ. Քլեյնի, Եկեղյաց (Էլիլիսենե) գավառը, որ գտնվել է Ոսկե-բլուրը կամ Ալթին-թեփեն, ինչպես ընդգծվեց վերևում, ըստ Ստրաբոնին հասած ավանդության, եղել է արմենների կամ հայերի բնօրրաններից մեկը դեռևս մ.թ.ա. 13-րդ դարում, երբ ձևավորվում էր Արգոնավորդների առասպելը: Ուստի Ոսկե-բլուրի կամ Ալթին-թեփեի արձանագրությունները գրվել են ոչ խեթերենով, որ ենթադրել են հետազոտողներ Բարնետոն, Գյոգչեմ¹² և Շտեյնգերին¹³, և ոչ էլ ուրարտերենով, որ ենթադրել են Ջ. Քլեյնը և Ի.Մ. Դյակոնովը¹⁴, այլ հայերենով, և, բնականաբար, *s(a)-a-wi* բառը պետք է ստուգաբանել հայերենի լեզվահիմքով:

Այս կապակցությամբ պետք է նկատի ունենալ, որ ենթատեքստում *s(a)-a-wi* բառը ցույց է տալիս արձանագրությունում հիշատակած ամրոցի (*E.GAL*) որպիսությունը՝ նրա բարձրությունը, ցածրությունը, ամրության աստիճանը կամ նրա արտաքին տեսքը (խոսքը պատերի դրսի գույնի մասին է) և այլն: Մեր կարծիքով տվյալ ենթատեքստում «*s(a)-a-wi*» բառը ցույց է տալիս ամրոցի գույնը (դրսի սվաղի, շարված քարերի գույնը), ինչպես որ հայերի մոտ տարածված է եղել, օրինակ՝ Սպիտակ եկեղեցի, Սև եկեղեցի, Կապույտ ամրոց, Կարմրավոր եկեղեցի և այլն: Հավանաբար տվյալ ենթատեքստում «*s(a/i,c,u)-a-wi*» բառը ցույց է տալիս ամրոցի սև լինելը, նամանավանդ որ այն իր «*sw*» բաղաձայնական

¹¹ Джеффри Дж. Клейн, Урартские неоглифические надписи из Алтынтепе (Древний Восток, III, Ереван, 1976), стр. 135-138.

¹² R. D. Barnett and N. Cokçe, *Anatolian Studies*, III, Ankara, 1953, p. 124, table XVI (2, 4).

¹³ E. Steinherr, *Die urartaischen Bronzen von Altintepe, Anatolia*, III, Ankara, 1958, S. 97-102.

¹⁴ И. М. Дьяколов, Замечания к урартским неоглифическим надписям из Алтынтепе (Древний Восток, III, Ереван, 1978), стр. 150-152.

արմատով հիշեցնում է հայերենի «սև» բառը, և ամբողջ տեքստը թարգմանվում է. «Սև ամբողջիմ 2 թուրուգա»: Այս փաստը ցույց է տալիս, որ հիրավի Բարձր Հայքի Ոսկե-բլուրի կամ Ալթին-թեփեի հիերոգլիֆիկ արձանագրությունները, որոնք թվագրվում են ուրարտական-դարաշրջանով, գրվել են հայերեն լեզվով:

Այսպիսով, Մեծ Հայքի Բարձր Հայք մահաձգը, մասնավորապես նրա կազմում գտնվող Եկեղյաց գավառը և նրա անբաժան մասը կազմող Երիզա կամ Երզնկա քաղաքն ու անմիջապես նրա մոտ գտնվող Ոսկե-բլուրը կամ Ալթին-թեփեն ի սկզբանե բնակեցված են եղել հայալեզու ցեղերով, այն է՝ արմեններով կամ հայերով: Ոսկե-բլուրից կամ Ալթին-թեփեից հայտնաբերված խեցանոթների, կենցաղային այլ իրերի վրա փորագրված հիերոգլիֆիկ արձանագրությունները, որոնք թվագրվում են ուրարտական դարաշրջանով, գրվել են այնտեղի բնակիչների, այն է՝ արմենների կամ հայերի լեզվով, այլ ոչ թե այնտեղի բնակիչներ չհամարվող խեթերի կամ ուրարտների լեզվով, որ ենթադրել են Բարեկետուն, Գյոզեն, Օտեյնգերրն, Զ. Քլեյնը և Ի. Մ. Դյակոնովը:

**ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՈՒՄ ԳՏՆՎԱԾ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐԻ
ՎՐԱ ԵՂԱԾ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

